DOI: https://doi.org/10.22067/JLS.2024.84016.1489

Discourse Analysis of Two Different Narrations on the Historical Battle of Dimdim Castle

Received: August 20, 2023/ Accepted: February 19, 2024

Farhad Mohammadi[1]

Abstract

The historical Battle of Dimdim Castle, occurred between Shah Abbas Safavi and Amir Khan, a Kurdish commander, has been narrated differently in *Tarikh Alamaraye Abbasi* and the novel *Dimdim*. The main question here is that what issues have led to the difference between the two narratives. This study tried to analyze the discourse of two narratives. It focused on the role of discourse in showing emergence of a specific stance in the narratives; that is, how discourse help determine the semantic and value relationships between different elements of the narratives. The analysis showed that the different narratives in the two works are the result of two opposing discourses, each depicting a specific type of politics and power attitude. Although none of the two narratives directly or explicitly points out the power element, the major discursive issues of both narratives are power and governance, manifested in two opposing discourses: The governance-oriented discourse dominating the narrative of *Tarikh Alamaraye Abbasi* is based on the centralization of power; and the minority-oriented discourse that exists in the narration of the novel *Dimdim*. Amir Khan as an activist subject is described in *Tarikh Alamaraye Abbasi* as a rebel who stands against the government, but the same person bears the role of a national hero in the novel *Dimdim*.

Keywords: Narrative, Discourse Analysis, Subject, *Alamaraye Abbasi*, *Dimdim*

1. Assistant Professor in Kurdish Language and Literature, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran
E-mail: f.mohammadi@uok.ac.ir

Extended Abstract

1. Introduction

The historical Battle of Dimdim Castle occurred between Shah Abbas Safavi and Amir Khan, a Kurdish commander. The event has been differently narrated in *Tarikh Alamaraye Abbasi* and the novel *Dimdim*. The question posed is that what issues have led to the difference between the two narratives. For answering the question it seems necessary to analyze the principles, the presuppositions, the goals, the signs, the interpretations, and implication of the signs. Doing this study will help identify the underlying factors that impact the adaptability and specific orientation of the elements of the stories. This study aimed to analyze the causes of the differences between these narratives from discourse perspective. The final aim was to identify and explicate various discourses effective in the formation of different narratives of one unique historical event.

2. Method

This study tried to analyze the discourse of two narratives. To do this, the study focused on the role of discourse in showing emergence of a specific stance in the narratives; that is, how discourse help determine the semantic and value relationships between different elements of the narratives. The following issues are often examined in narrative discourse analysis: 1) Depicting the semantic relationships between narrative structures in the form of a process; 2) Determining the elements effective in creating the narrative and their role in the adaptability and specific orientation of the narrative as a whole; 3) Decoding the functional-semantic value of discursive signs in narratives, considering the dominant intellectual system. If a narrative is analyzed considering these elements, we find out why the character in a specific scene acted or reacted in a specific way, we can determine the factors leading to such behavior, we can understand what words and phrases the narrator/writer use for what purpose, and we interpret and find out the important issues of the story happening within the framework of the dominant discourse system. Such significant signs as descriptions and titles that hold specific values and meaning are constructed of a set of semantic relationships interwoven as a system. If we analyze the signs of the two narratives of *Tarikh Alamaraye Abbasi* and the novel *Dimdim*, we can depict the discourse sphere dominant in each of the works and understand the semantic-ideological layers and value inclinations.

3. Results

Two different narratives of the historical Battle of Dimdim Castle, narrated in *Tarikh Alamaraye Abbasi* and the novel *Dimdim*, are the result of two opposing discourses, each depicting a specific type of politics and power attitude. Although none of the two narratives directly or explicitly points out the power element, the major discursive issues of both narratives are power and governance, manifested in two opposing discourses: 1) The governance-oriented discourse dominating the narrative of *Tarikh Alamaraye Abbasi* is based on the centralization of power, tries to dominate all groups of people, and has a specific definition of a united and integrated society. The dominant power in this type of political discourse does not tolerate different "others" regarding the power, as it assumes centralized power. So, such a power sees all others as dangers and does not allow any interferes. Such a government tries to control the power of others in any possible way and forces others to act under its own rule.

2) The minority-oriented discourse that exists in the narration of the novel *Dimdim*. The goal of this discourse is decentralizing the absolute power of governments. It stands against the totalitarianism of the dominant power. Decentralization is based on regional-federal power and emphasizes that only one center should not manage and lead all the country. So, creating the discourse in the narration of the novel *Dimdim* revolves on the nation-state axis. All of the semantic system process is formed by this idea. This narrative is based on nationalism and patriotism discourse.

The protagonist of both narratives is Amir Khan. This character is a national hero in one and a rebel in the other one. Choosing the character as the protagonist in both narratives, which all the story goes around him, has to do with the kind of discourse in the stories: The narrative of *Dimdim* inclines towards heroization, while in *Tarikh Alamaraye Abbasi,* the aim is demonizing and rebelling the character.

4. Conclusion

The discourse analysis of two different narrations of the Battle of Dimdim Castle showed that the differences are related to the discourse from which the stories originate. The discourse has bestowed different meaning and values to the elements and structures of each narrative. So, Amir Khan as an activist subject is described in *Tarikh Alamaraye Abbasi* as a rebel who stands against the government, but the same person bears the role of a national hero in the novel *Dimdim*. Here, he is depicted as a charismatic character. The interpretation and signification of the occurrence of the

battle considering *Tarikh Alamaraye Abbasi* shows that the invasion to the castle is value-creating and necessary for preserving the power of the government. The same battle in the novel *Dimdim* is interpreted as the defending homeland against the occupying invaders, imposing a big responsibility on people.

DOI: https://doi.org/10.22067/JLS.2024.84016.1489

نشریهٔ علمی جستارهای نوین ادبی، شمارهٔ ۲۲۳، زمستان ۱۴۰۲، صص ۲۱-۴۴
مقالهٔ پژوهشی

تحلیل گفتمان
دو روایت مختلف از رویداد تاریخی جنگ قلعهٔ دمدم

تاریخ دریافت: ۲۹ مرداد ۱۴۰۲ / پذیرش: ۳۰ بهمن ۱۴۰۲

فرهاد محمدی[۱]

چکیده

شکل‌گیری ادراک و دریافت فرد از موضوعی یک فرایند نظام‌مند است که بازنمایی آن در زبان و نشانه‌ها با عنوان گفتمان مطرح می‌شود. روایت‌ها نیز به‌منظور بیان ادراک و دریافت افراد از پدیده‌ها و مسائل پدید می‌آیند؛ ازاین‌رو نسبت روایت و گفتمان به هم، این‌گونه قابل ترسیم است که روایت گفتمان خاصی را بازنمایی می‌کند. بر این مبنا گفتمان را باید عاملی درونی و زیرساختی تلقّی کرد که در جهت‌بخشی معنایی و حالت‌دهی به پیکرهٔ کلّی روایت نقش تعیین‌کننده دارد. از این جنبه قابل دریافت است که خاستگاه اختلاف دو روایت از یک رویداد نیز به گفتمان‌های متفاوتی مربوط می‌شود که به‌عنوان بافت و بستر از آن‌ها پدید آمده‌اند. رویداد تاریخی جنگ قلعهٔ دمدم نیز در تاریخ عالم‌آرای عباسی و رمان دمدم، اثر عرب شَمو، داستان‌نویس کُرد، به شکل دو روایت کاملاً متفاوت بازگو شده است؛ طوری که شخصیت اصلی به‌عنوان سوژهٔ کنشگر، در این دو اثر دو هویت مختلف دارد و کنش‌ها و واکنش‌های وی در دو جهت کاملاً مختلف معناگذاری و ارزش‌گذاری شده است. در این پژوهش موقعیت سوژه، موضع‌گیری راوی و رویدادهای مهم در دو روایت نامبرده از منظر تحلیل گفتمان بررسی شد و نتایج، دالّ بر این است که خاستگاه ارزش‌گذاری و معناگذاری‌های متفاوت در این دو روایت، به تقابل گفتمان‌های حاکم بر آن‌ها مربوط می‌شود. روایت تاریخ عالم‌آرا مبتنی بر گفتمان حاکمیت‌محور است که رویکرد تمرکزگرایی در قدرت را دنبال می‌کند و روایت رمان دمدم نیز برآمده از گفتمان اقلیت‌محور است که خواهان تمرکززدایی از قدرت حاکمیت است.

کلیدواژه‌ها: روایت، تحلیل گفتمان، سوژه، هویت، تاریخ عالم‌آرا، رمان دمدم.

۱. استادیار زبان و ادبیات کُردی، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران. E-mail: f.mohammadi@uok.ac.ir

۱- مقدمه

رویداد تاریخی جنگ قلعۀ دمدم که بین شاه‌عباس صفوی و یکی از امیران کُرد به نام امیرخان روی داد، در دو اثر به شکل دو روایت کاملاً متفاوت بازنمایی شده است. نوع متن و روایت در این دو اثر متفاوت است. دمدم متنی داستانی و دارای روایتی ادبی است؛ اما تاریخ عالم‌آرا متنی تاریخی با روایتی گزارشی است. با وجود اختلاف نوع متن و ماهیّت روایت در این دو اثر، در شیوۀ روایت نزدیکی‌هایی با هم دارند؛ زیرا داستان و تاریخ به لحاظ روایی به طبقه‌ای واحد تعلّق دارند (ریکور، ۱۳۹۷، ج۱/ ص. ۳۳۰). رمان دمدم نزدیک به دو سده پس از وقوع آن رویداد تاریخی نوشته شده است؛ یعنی درست در بحبوحۀ اندیشه‌های ملّی‌گرایانه که در سدۀ ۱۹ میلادی رواج داشت؛ به همین سبب متأثّر از فضای فکری دورۀ نگارش خود است و باید آن را بازخوانی واقعۀ مشخّص تاریخی بر مبنای خطّ‌مشی اندیشه‌های سدۀ ۱۹ دانست. البته این بازخوانی به معنای آن نیست که چون با فاصله از زمان وقوع رویداد پدید آمده است، دیگر هیچ‌گونه نشانی از واقعیّت در آن قابل بازیابی نیست و در تبیین لایه‌های زیرین روایت تاریخی نقشی ندارد. بر همین اساس رمان تاریخی‌ای همچون دمدم گرچه از آن فضای گزارش‌گونۀ تاریخ فاصله گرفته است و بیشتر حالت تخیّلی و هنری بر آن حاکم است، امّا باز از نظر محتوایی و اطلاعاتی سرچشمۀ مهمی برای بازنمایی وقایع تاریخی به شمار می‌رود. در مواردی که دو روایت کاملاً متفاوت از یک رویداد وجود دارد، نقش گفتمان در روایت وضوح بیشتری دارد. تفاوت روایت این رویداد تاریخی در دو اثر نامبرده نیز بر این قضیه دلالت دارد که دو گفتمان کاملاً مختلف بر آن‌ها حاکم است. بحث دربارۀ اختلاف این دو روایت از یک رویداد تاریخی این نیست که در آن‌ها وارونه‌نمایی یا روایتگری معکوس رخ داده است، بلکه بحث بر سر تفاوت در فرایند درک، ارزش‌گذاری و تولید معنا در این دو روایت است؛ یعنی اصول، پیش‌فرض‌ها، هدف‌گذاری‌ها، نشانه‌گذاری‌ها و تفسیر و دلالت‌یابی نشانه‌ها در آن‌ها متفاوت است و به‌طورکلّی باید گفت که گفتمان حاکم بر آن‌ها در تقابل با هم قرار دارد.

نشانه‌های مهمی همچون توصیف‌ها و عنوان‌ها که دربردارندۀ جهت ارزشی و معنایی خاصی هستند، محصول مجموعه‌ای از ارتباط‌های معنایی است که با هم به‌صورت یک نظام عمل می‌کنند. اگر نشانه‌های دو روایت تاریخ عالم‌آرا و رمان دمدم تحلیل شود، می‌توان نظام گفتمانی موجود در هرکدام از آن‌ها را ترسیم کرد و به لایه‌های معنایی- اندیشگانی و جهت‌گیری‌های ارزشی در آن‌ها پی بُرد. البته منظور از چنین لایه‌هایی، وجود کتمان یا پنهان‌سازی در بیان واقعیت‌ها نیست، بلکه منظور عوامل زیرساختی مؤثّر در حالت‌پذیری و جهت‌مندی خاصِّ عناصر موجود در پیکرۀ روایت و نیز پی‌بردن به نقش و کارکرد نشانه‌های معنادار در آن است. هدف از پژوهش حاضر نیز این است که

دو روایت موردنظر از منظر گفتمانی تحلیل شود تا به نقش مؤثّر گفتمان‌های متفاوت در شکل‌گیری روایت‌های مختلف پی بُرد. برای این امر بر عملکرد گفتمان در بروز موضع‌گیری خاصّ در روایت تأکید می‌شود که چگونه در تعیین رابطه‌های معنایی و ارزشی بین سازه‌های روایت عمل می‌کند.

در تحلیل گفتمان روایت غالباً چنین موضوع‌هایی قابل طرح و بررسی است: ۱- ترسیم روابط معنایی بین سازه‌های روایت در قالب یک نظام فرایندی؛ ۲- تعیین عوامل تأثیرگذار در برساخت روایت و نقش آن‌ها در حالت‌پذیری و جهتمندی خاص پیکرهٔ کلّی روایت؛ ۳- رمزگشایی کارکردی-معنایی-ارزشی از نشانه‌های گفتمان‌مدار در روایت بر اساس نظام اندیشگانی حاکم بر آن. وقتی بر اساس این مؤلفه‌ها روایت تحلیل شود، قابل درک خواهد بود که شخصیت در داستان چرا چنین کنش و واکنشی دارد و عوامل دخیل در آن‌ها را می‌توان تعیین کرد؛ همچنین راوی-نویسنده چه واژه‌ها و عباراتی را به چه منظوری به کار برده است؛ نیز تفسیر و دلالت‌یابی رویدادهای مهم داستان در چارچوب نظام گفتمانی حاکم بر روایت میسر خواهد بود.

۱-۱- پیشینهٔ پژوهش

رویداد تاریخی نبرد قلعهٔ دمدم در حوزه‌های گوناگونی همچون متن تاریخی، اثر ادبی و ادبیات شفاهی بازتاب داشته است که از این میان، روایت آن در تاریخ عالم‌آرای عباسی (= متن تاریخی) مربوط به ادب فارسی است. در میان کُردها نیز روایت آن، نخست به‌صورت شفاهی در قالب ژانرِ «بیت» شکل گرفته بود و «بیت‌خوان‌ها» در محافل گوناگون به بازگویی آن برای مردم می‌پرداختند؛ سپس به‌عنوان موضوعی قابل توجّه، دستمایه‌ای برای آفرینش اثر ادبی مهمی همچون رمان دمدم قرار گرفت. در این رمان گرچه روایت این رویداد تفاوت‌هایی با روایت شفاهی آن دارد، امّا همان روایت شفاهی در اساس نقش مهمی را در تولید این رمان ایفا کرده است. پژوهش‌هایی نیز که تاکنون دربارهٔ این رویداد انجام شده، هم در روش کار و هم در حوزهٔ مطالعاتی متفاوت هستند. دسته‌ای در حوزهٔ ادبیات قرار دارد و به روش تطبیقی انجام شده است، دسته‌ای نیز به دلیل ماهیت این رویداد که تاریخی است، در حوزهٔ تاریخ قرار می‌گیرد. در حوزهٔ ادبیات پیشتر دربارهٔ بررسی تطبیقی روایت تاریخ عالم‌آرای عباسی با روایت‌های شفاهی و مکتوب کُردی از نبرد قلعهٔ دمدم، چندین پژوهش به‌صورت مقاله انجام شده است که رویکرد آن‌ها، غالباً گزارشی توصیفی از تفاوت ماجرای این رویداد در آثار موردنظر است. قربانی‌فر (۱۳۸۹) روایت تاریخ عالم‌آرا را با روایت «بیت» دمدم (روایتی شفاهی که بعدها مکتوب شده است) مقایسه کرده و ضمن شرح چگونگی ماجرای این رویداد در هر دو اثر، نشان داده است که بیت دمدم با رویکردی دینی-مذهبی، آن رویداد را روایت کرده است. سمرباز (۱۴۰۱) نیز در

مقاله‌ای به زبان کُردی به مقایسهٔ روایت این رویداد در رمان دمدم، اثر عرب شَمو، با تاریخ عالم‌آرا پرداخته است که گرچه به تفاوت‌هایی از این دو روایت اشاره کرده است، امّا این تفاوت‌ها به‌صورت گزارشی بیان شده و خاستگاه، عوامل و لایه‌های زیرین آن‌ها تحلیل نشده است. از جنبهٔ تاریخی و بر اساس مستندات این حوزهٔ مطالعاتی نیز پژوهش‌هایی دربارهٔ این رویداد انجام شده که غالباً با رویکرد واکاوی علل و عوامل دخیل در وقوع آن صورت گرفته‌اند؛ ازجمله آقاجری و همکاران (۱۳۹۰) با این فرضیه که ماهیّت رویداد مذکور مذهبی، قومی و قدرت‌خواهی بوده، به بررسی علل آن پرداخته‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که سیاست تمرکزگرایانه و مذهبی شاه‌عباس عامل اصلی در وقوع این رویداد بوده است. زندیه و قنبری (۱۳۹۵) نیز با همین رویکرد علّت‌یابانه، علل و پیامدهای فتح قلعهٔ دمدم را بررسی کرده‌اند و تقریباً به نتیجهٔ مشابه با کار آقاجری و همکاران رسیده‌اند. در زبان کُردی نیز کتابی دربارهٔ این رویداد بر اساس منابع تاریخی و متن‌های فولکلور نوشته شده که به چگونگی شخصیت امیرخان برادوست و نیز وضعیت کُردهای آن منطقه در دورهٔ شاه‌عباس پرداخته است (عومەر: ۲۰۰۸). هدف از پژوهش حاضر این است که از منظر تحلیل گفتمان، منشأ اختلاف این دو روایت از یک حادثهٔ تاریخی بررسی شود.

۱-۲- چارچوب مفهومی پژوهش

نسبت روایت با گفتمان چگونه است و وجه گفتمانی در چه جنبه‌هایی از روایت می‌تواند نمود داشته باشد؟ برای پاسخ به این پرسش نخست لازم است به این موضوع توجّه کرد که روایت نیز دارای دو سطح ژرف‌ساخت و روساخت است. ژرف‌ساخت آن مربوط به بُعد اندیشگانی-معنایی است که نقش جهت‌دهی و حالت‌بخشی به روساخت را ایفا می‌کند و می‌توان از این سطح با عنوان بافت گفتمانی نام برد؛ به عبارتی گفتمان برای روایت، بافت محسوب می‌شود که تعیین‌کنندهٔ جهت معنایی و ارزشی برای سازه‌های روساختی روایت است؛ بنابراین آنچه در سطح روساخت روایت نمود می‌یابد، نشانه‌هایی تلقّی می‌شود که عوامل زیرساختی در چگونگی تولید آن‌ها نقش داشته‌اند.

گفتمان امری فردی نیست، بلکه امری جمعی است. روایت نیز گرچه در ظاهر یک راوی مشخص دارد، نویسنده باشد یا شخصیت درون متن، امّا در برخی مواقع راوی از یک مجموعه نمایندگی می‌کند؛ یعنی موضع وی که در برساخت روایت عامل اصلی محسوب می‌شود، نمایندهٔ ذهنیت جمعی در فرهنگ جامعه است؛ یعنی راوی روایتگر گفتمان جمعی است که حاکم بر جامعه یا مجموعهٔ خاصی است؛ به همین سبب در چنین مواقعی روایت نیز وجه جمعی پیدا خواهد کرد. به سبب اینکه ساختار ذهنی راوی-نویسنده، انعکاسی از ساختارهای فکری موجود در جامعه است، در تدوین روایت، ساختارهای اندیشگانی و ایدئولوژیکی بیرونی، نقش محوری دارند. اندیشه، ارزش‌ها و

مفاهیمی که در روایت بازگو می‌شود، گرچه در ظاهر ممکن است به یک فرد مشخص (= نویسنده) نسبت داده شود، امّا عوامل مختلفی در تولید آن‌ها نقش دارند که به لایه‌های گوناگون زندگی فردی و جمعی مربوط می‌شود و باید گفت که تمام این موارد «به ساختارهای گفتمانی وابسته است» (میلز، ۱۴۰۱، ص. ۴۲)؛ بنابراین آنچه در روایت به‌عنوان نظام‌بخش تمام عناصر عمل می‌کند، گفتمان حاکم بر آن است؛ در واقع هر روایتی گفتمان خاصی را در خود نهفته دارد و می‌توان گفت که روایت بستری برای بازنمایی گفتمان و ارزش‌ها و معناهای تولیدشده است. ماهیّت گفتمان نیز نشأت‌گرفته از طرز تفکّر و نگرش معیّنی است که به‌صورت اندیشهٔ نظام‌مند خاصی برای جامعه یا گروهی اجتماعی تبدیل به باور بنیادین شده است و به‌طور کلّی می‌توان عنوان ایدئولوژی[1] را بر این اندیشهٔ نظام‌مند اطلاق کرد؛ به عبارتی «گفتمان‌ها به‌وضوح ایدئولوژیک هستند» (ون دایک، ۱۳۹۴، ص. ۳۱) و نسبت گفتمان و ایدئولوژی بدین‌صورت قابل تبیین است که گفتمان به‌منظور مشروعیت‌سازی و ایجاد مناسبات، به‌ویژه هژمونی، از ایدئولوژی استفاده می‌کند.

امّا یک روایت چگونه گفتمان را بازنمایی می‌کند؟ در پاسخ باید گفت که گفتمان به روایت جهت می‌دهد و حالت و شکل خاصی بدان می‌بخشد. از این منظر که روایت محصول گفتمان و تعارض گفتمان‌ها تلقّی می‌شود، باید بتوان تناسب‌های معنایی را بین عوامل تأثیرگذار بیرونی و سازه‌های درونی روایت تحلیل کرد؛ بنابراین وجه گفتمانی روایت در تضارب آراء و موضع‌گیری‌های مختلفی که در آن وجود دارد، قابل دریافت است و واکاوی نشانه-معناشناختی رویدادها، کنش‌ها و واکنش‌های شخصیت‌ها، توصیف‌ها و گفتگوها موضع‌گیری گفتمانی را نمایان می‌کند و می‌توان موضع‌گیری خاصی را در روایت مشاهده کرد. در چنین تحلیلی معمولاً می‌توان الگوها و شگردهای مختلفی را از معنادهی و ارزش‌زدایی به دست آورد که نمایانگر چگونگی عملکرد گفتمان در روایت است، برای نمونه جانبداری از یک موضوع با نفی ارزش از حالت‌های مقابل آن، ازجمله مظاهر این عملکرد است. خلاصه اینکه روایت در پی تولید اندیشه و معناست و وجه معنایی و ارزشی در آن وجود دارد.

شاخصهٔ مهم در وجه گفتمانی روایت، وجود موضع‌گیری در آن است که بی‌ارتباط با عنصر زاویهٔ دید نیست. اگر زاویهٔ دید را با توسّع معنایی لحاظ کرد؛ طوری‌که «روابط میان شخصیت‌ها و نیز رابطهٔ آنان را با راوی شامل شود» (مارتین، ۱۳۸۹، ص. ۱۰۷)، می‌توان موضع‌گیری را نیز در آن گنجاند؛ زیرا زاویهٔ دید در روایت تنها به شکل بازگوکردن داستان محدود نمی‌شود، بلکه غیر از این مورد که عینی و ملموس است، وجه دیگری نیز از زاویهٔ دید در روایت قابل دریافت است که شکل‌گیری شالودهٔ معنایی روایت و شکل‌دهی هدفمند به تمام عناصر داستان بدان مربوط می‌شود

(راسلی، ۱۳۹۴، ص. ۱۰۷). این وجه از زاویهٔ دید را که تا حدود زیادی غیرملموس است، می‌توان زاویهٔ دید گفتمان یا ایدئولوژیک نامید که ذهنیت، احساس، پدیدار و اندیشهٔ خاص یک جامعه یا یک شخص را شامل می‌شود. زاویهٔ دید ایدئولوژیکی موضع فکری راوی و سمت قرارگرفتنِ وی را نمایش می‌دهد؛ یعنی راوی در کجا ایستاده است. این جنبه از زاویهٔ دید، مفهومی نزدیک به‌اصطلاح کانونی‌سازی[1] دارد که ژرار ژنت[2] برای روایت به کار می‌برد و دارای وجوه شناختی، احساسی و ایدئولوژیک است و دربردارندهٔ انتخاب اجتناب‌ناپذیر و منظری محدود در روایت است که در آن، مسائل به‌صورت غیرصریح دیده، احساس، فهمیده و ارزیابی می‌شود (تولان، ۱۳۸۶، صص. ۱۰۸-۱۰۹). در وجه ایدئولوژیکی کانونی‌سازی بر همان موضع‌گیری فکری و ارزیابی راوی دربارهٔ پدیده‌های موجود در روایت تأکید می‌شود. وقتی سوژهٔ روایتگر از منظر و موقعیت خاصی به موضوع می‌نگرد و ادراک خود را از آن تبدیل به روایت می‌کند، بر وجود موضع‌گیری و قرارگرفتن مسأله‌ای در کانون دلالت دارد. کانونی‌سازی غالباً مربوط به ذهنیت و موضع اندیشگانی است؛ بدین‌صورت که فکر یا مفهومی در مرکز قرار می‌گیرد و بر ابعاد معنایی و ارزشی لایه‌ها و اجزای دیگر مجموعه تأثیر می‌گذارد. مفهوم‌سازی‌ها، شخصیت‌پردازی‌ها و ارزشگذاری‌ها همگی بر مبنای کانون موردنظر انجام می‌شود؛ ازاین‌رو شکل‌گیری و حالت‌پذیری معنادار پیکرهٔ روایت با تمام اجزای آن متأثّر از همان موضع‌گیری و عنصر کانونی‌شده است؛ در واقع موضع‌گیری در حلقهٔ نخست از فرایند معناگذاری قابل ردیابی است و بر حلقه‌های بعدی این زنجیره تأثیر می‌گذارد و در جهت‌دهی به آن‌ها نقش دارد، برای نمونه ارزشی که از چیزها یا کسان در روایت بازنمایی می‌شود (منفی یا مثبت)، ناشی از وجود موضع‌گیری است. کانونی‌سازی یک روایت ارتباط مستقیمی با گفتمان حاکم بر آن روایت دارد؛ به عبارتی گفتمان در انتخاب کانونی‌سازی نقش تأثیرگذاری ایفا می‌کند. برای تحلیل یک روایت از منظر گفتمانی نیز لازم است کانونی‌سازی آن روایت تعیین شود.

۲- گفتمان‌های حاکم بر این دو روایت

اختلاف دو روایت از یک رویداد تنها به راوی برنمی‌گردد و خود راوی نیز بخشی از مجموعه‌ای است که باعث تفاوت‌ها می‌شود. خاستگاه اختلاف در روایت‌های یک مسأله یا واقعه نیز به تفاوت گفتمان‌ها مربوط می‌شود؛ بدین‌صورت که روایت یک واقعه که از درون گفتمان خاصی تولید می‌شود، کاملاً متفاوت خواهد بود با روایتی که از بطن گفتمان دیگری نشأت می‌گیرد. نقش گفتمان (= ایدئولوژی) در روایت‌ها زمانی به‌خوبی نمایان می‌شود که دو

1. Focalization.
2. Gérard Genette.

روایت متفاوت از یک رویداد تاریخی-داستانی انجام شود. در پاسخ به این پرسش که چه عاملی باعث اختلاف این دو روایت شده است؟ چنین خواهد بود که منشأ اختلاف آن‌ها قطعاً تکنیک‌های داستانی و روایتی نیست، بلکه به بُعد اندیشگانی و ایدئولوژی در روایت مربوط می‌شود؛ بنابراین تفاوت روایت افراد از رویداد واحد، محصول گفتمانی است که روایت آنان از درون آن پدید آمده است.

در این دو روایت به دلیل تفاوت گفتمان‌ها، طبیعی است که کانونی‌سازی در آن‌ها نیز متفاوت باشد. برای اینکه نقش تأثیرگذار زاویهٔ دید گفتمان یا موضع‌گیری گفتمانی که حول کانونی‌سازی خاصی است، بر تمام اجزای روایت از نظر ارزشی و معنادهی مشخّص شود، ترسیم موضع راوی و گفتمانی که وی آن را نمایندگی می‌کند، ضروری است.[۲] زاویهٔ دید راوی در روایت تاریخ عالم‌آرا مخالفت و ضدیّت با شخصیت کانونی‌شده است؛ یعنی در این روایت تقابل راوی و شخصیت کانونی‌شده (= امیرخان) وجود دارد، امّا در روایت رمان دمدم زاویهٔ دید راوی دفاع و همسو با شخصیت اصلی است. وقتی امیرخان به‌عنوان شخص یکسان در دو روایت متفاوت با دو شخصیت کاملاً مختلف ظاهر می‌شود، واضح است که زاویهٔ دید و کانونی‌سازی آن‌ها متفاوت است. حالت و جهت عمل کانونی‌سازی در این دو روایت نیز به‌صورت قطب‌بندی بین درون‌گروهی (= خود مثبت) و برون‌گروهی (= دیگری منفی) است و ارزش‌گذاری و معنادهی به مسائل نیز بر همین مبنا انجام شده است.

دو روایت مختلف از رویداد تاریخی قلعهٔ دمدم نیز که در تاریخ عالم‌آرا و رمان دمدم بازگو شده، محصول دو گفتمان متفاوت است که در تقابل با هم قرار دارند و دو نوع سیاست و بینش قدرت را ترسیم می‌کنند. اگرچه هیچ‌کدام از این دو روایت، مستقیم و صریح به مؤلفهٔ قدرت اشاره نکرده‌اند، امّا محور گفتمانی در هر دو روایت، قدرت و حکومت‌داری است که در قالب دو گفتمان متقابل نمودار شده است. نزاع اصلی این دو گونه گفتمان بر سر چگونگی توزیع قدرت است:

۱- گفتمان حاکمیت‌محور که بر روایت تاریخ عالم‌آرا حاکم است. این گفتمان مبتنی بر تمرکزگرایی قدرت است و در پی آن است که تمام اقشار را تابع و تحت حاکمیت خود قرار دهد و تعریف خاصی از جامعهٔ واحد و یکپارچه و منسجم دارد. نظام حاکم در این نوع گفتمان سیاسی تحمّل پذیرش دیگری متفاوت در عرصهٔ قدرت را ندارد و خواهان قدرت متمرکز است؛ در نتیجه با دید خطر به دیگریِ متفاوت (= غیر) نگاه می‌کند و اجازهٔ دخالت را به وی نمی‌دهد. رویکرد چنین حاکمیتی این است که به هر نحوی، کنترل قدرت دیگران را در دست داشته باشد و همه را در زیر چتر سلطهٔ خود درآورد. بر همین اساس حکومت صفوی نیز حکومت محلی کُردها را خطری جدّی برای خود تلقّی

می‌کرد و برای حفظ قدرت و مرزهای خود نمی‌خواست آنان دارای چنین حکومتی باشند؛ زیرا به دلیل نزدیکی جغرافیایی با امپراطوری عثمانی و نیز اشتراک مذهبی آنان با هم، قدرت‌یابی کُردها را برای خود مصلحت نمی‌دید. در روایت تاریخ عالم‌آرا، حکومت خود را دارای اقتدار و مرجعیت تعیین‌کننده می‌داند. در این روایت امیرخان از محدوده‌های تعیین‌شده در ساختار قدرت موردپذیرش حاکمیت تخطی کرده است؛ به همین سبب به‌عنوان متهم معرفی می‌شود که مرتکبِ «خلاف و عصیان» شده است (ترکمان، ۱۳۹۰، ص. ۹۸۰).

چنانکه اشاره شد خود مؤلفۀ محوری گفتمان، یعنی حکومت‌داری و قدرت، در روایت‌ها مستقیم ذکر نشده، بلکه به مؤلفه‌های پیرامون که نقش پشتیبان را دارند، اشاره شده است؛ در واقع غالباً پادگفتمان‌ها نمودار شده‌اند. پادگفتمان‌هایی که در روایت تاریخ عالم‌آرا به‌عنوان عوامل زیربنایی در جهت تقویت گفتمان موردنظر حاکمیت و اقناع‌سازی ذهن جمعی ایفای نقش می‌کنند، مربوط به قوانین سیاسی آن دورۀ تاریخی و مفاهیم دینی است:

> «او ظاهراً خود را از زمرۀ فدویان شمرده، باطناً از تعصب مذهب یا شرارت نفس با امراء قزلباش آن سرحد عناد ورزیده، سودای استقلال و استبداد در سویدای خاطرش جای گرفته است تا آنکه رأی نفاق‌آلودش به تعمیر قلعۀ متین رصین قرار یافته» (همان، ص. ۹۷۹).

«تعصّب مذهب»، «شرارت نفس» و «سودای استقلال و استبداد» که به‌عنوان محرّک‌هایی برای اقدام امیرخان به ساخت قلعه ذکر شده است، هرکدام حوزۀ معنایی و ارزشی خاصی دارند و با هم مؤلفه‌های نظام گفتمانی و پادگفتمانی حاکم بر روایت تاریخ عالم‌آرا را نشان می‌دهند. این مفاهیم به‌عنوان ابزارهای پادگفتمانی برای تقویت گفتمان اصلی، یعنی یکپارچگی قدرت و حاکمیت تمرکزگرا، عمل می‌کنند. از این پادگفتمان‌ها قابل استنباط است که بُعد ارزشی نظام گفتمانی حاکم بر روایت تاریخ عالم‌آرا، برگرفته از مفاهیم و ارزش‌های اخلاقی و دینی است و از چنین معیارهایی برای حقانیت‌جلوه‌دادنِ عمل خویش استفادۀ کاربردی شده است. سازمان‌دهی روایت و چینش ابزارها طوری انجام شده است که ارزش‌های اخلاقی و مفاهیم دینی برای روایت تاریخ عالم‌آرا قدرت‌آفرینی کنند، برای نمونه وقتی از واژۀ «فتح» برای تصرّف قلعه استفاده می‌شود، بار معنایی و ارزشی خاصی را القا می‌کند که برگرفته از پادگفتمان‌های حاکم بر این روایت است؛ همچنین به‌کاربردن عنوانِ «عساکر منصوره» (همان، ص. ۹۸۰) در اشاره به سپاه صفویان، بر تقابل‌بندی ارزشی و معنایی با طرف مقابل دلالت می‌کند. سوژۀ روایتگر با بهره‌گیری از این‌گونه شگردها، فعالیت‌های کارگزاران خود را طوری توجیه کرده است که امکان خُرده‌گیری از عملکرد سیستم وی در رویداد موردنظر به حداقل ممکن برسد. اخلاص، نفاق، عصیان، یاغی (همان، صص. ۹۷۹ و ۹۸۰) و ...

مفاهیمی هستند که در روایت تاریخ عالم‌آرا برای چارچوب‌سازی و پیکربندی کارهای امیرخان به‌کاررفته است و به‌عنوان نشانه‌های زبانی می‌توان بدان‌ها در ترسیم و بازنمایی چارچوب ساختاربندی‌شدهٔ گفتمان آن روایت استناد کرد. این واژگان در متن، واژگان گفتمان‌مدار هستند که افزون بر اشاره به مصداق معیّن، دربردارندهٔ نگرش خاصّ و هدفدار گوینده و نویسنده نیز است (یارمحمدی، ۱۳۹۱، ص. ۶۰). از چنین نشانه‌هایی شبکهٔ نظام‌مندی قابل تجسّم است که در آن، پیش‌فرض‌ها، اهداف تعیین‌شده، کنش‌ها و کنشگران همگی در یک ارتباط جهت‌دار عمل می‌کنند. به سبب اینکه رویکرد این گفتمان، نفی، انکار و حذف غیر (= طرف مقابل) است، از چنین ظرفیت‌ها و امکاناتی برای تحقّق هدف و خواستهٔ خود استفاده می‌کند و موضع خود را درست، به‌حق و بجا جلوه می‌دهد.

۲- گفتمان اقلیت‌محور که در روایت رمان دمدم وجود دارد و هدف‌گذاری آن مبتنی بر تمرکززدایی از قدرت مطلقهٔ حاکمیت است و در برابر تمامیت‌خواهی قدرت حاکمه ایستادگی می‌کند. تمرکززدایی مبتنی بر قدرت منطقه‌ای-فدرالی است و بر این رویکرد تأکید دارد که صرفاً یک مرکز نباید اداره و رهبری مسائل مملکت را انجام دهد؛ بنابراین برساخت گفتمان در روایت رمان دمدم حول محور ملّت-دولت می‌چرخد و فرایند نظام معنایی آن با این کانونی‌سازی شکل گرفته است. این روایت مبتنی بر گفتمان ملّی‌گرایی و وطن‌خواهی است و گزاره‌های معنایی موجود در ماهیّت این گفتمان را می‌توان چنین تدوین کرد:

- حکومت مرکزی در پی محدودسازی کُردها است و اجازهٔ موجودیت و آزادی را به آنان نمی‌دهد.
- حاکمیت، ضدِّ حکومت محلی است و آن را برای خود به‌عنوان یک خطر جدّی تلقّی می‌کند.
- دشمن اشغالگر قصد تصرّف خاک و سرزمین نیاکان ما را دارد و خواهان سلب قدرت از حاکمان محلی کُرد است.

بر همین اساس، اعمال سلطگی حاکمیت، زیردست‌بودن، استقلال‌خواهی، بازیابی هویّت، ظلم‌ستیزی و ... ازجمله مهم‌ترین مفاهیمی هستند که در برساخت روایت کُردی نقش داشته‌اند:

> ضروری است بزرگ و کوچک سلاح بردارند و سرزمین پدران را از دشمن اشغالگر محفوظ نگه‌داریم (شەمۆ، ۱۹۷۵، ص. ۲۷۵).

با توجّه به این گزاره‌ها قابل دریافت است که شیوه‌ها و استدلال‌هایی که در روایت رمان دمدم برای تضعیف گفتمان حاکمیت و تثبیت گفتمان خود به کار گرفته شده‌اند، غالباً رویکرد ملّی‌گرایانه دارند؛ بنابراین در این روایت صرفاً قدرت‌خواهی شخصی امیرخان مطرح نیست و این سؤال مقدّر است که اگر برای وطن‌خواهی و میهن‌پرستی نبوده است، چرا با شاه‌عباس وارد جنگ شد؟ اگر صرفاً برای قدرت‌خواهی شخصی می‌بود، نیازی به جنگ نبود و از

طرف حکومت مرکزی قدرتی در حدِّ حکومت محلی به وی داده می‌شد:

> اجازه ندهیم دشمن به سرزمین آبا و اجدادی ما قدم بگذارد و آبروی ناموسمان را ببرد و ما را زیر یوغ خود قرار دهد (همان، ۳۱٦).

به سبب تسلّط جهان‌بینی دینی در جامعهٔ آن دوره، مفاهیم دینی و مذهبی نیز در این روایت به‌عنوان پادگفتمان عمل می‌کنند تا از قدرت حمایتی عامهٔ مردم نیز برخوردار باشد، نمونهٔ زیر نمودی از چنین پادگفتمانی در این روایت است:

> چیزی که شاه‌عباس به دنبال آن است، غیر از اشغال سرزمین ما، می‌خواهد با زور طریقت مذهب خود را بر ما تحمیل کند (همان، ص. ۲۸۱).

از مهم‌ترین مفاهیم گفتمان‌مدار در روایت کردی می‌توان به چنین مواردی اشاره کرد: «نسل‌کشی» (۲۷۲ و ۲۸۸)، «تغییر مذهب» (۲۸۱)، «وطن آبا و اجدادی» (۲۷۵ و ۳۱۶)، «اشغال سرزمین» و «ناموس» (۲۸۸)، «دفاع و ایستادگی» (۳۰۹). در کُل باید گفت که رویکرد گفتمان موجود در رمان دمدم، ایجابی است و برای اثبات وجود خود و مقاومت در برابر سلطهٔ فرهنگ غالب حاکمیت تلاش می‌کند؛ به عبارتی فرهنگ غالب چون از ابزارهای قدرت برای کنترل طرف مقابل و تأثیرگذاری تحمیل‌گرایانه استفاده می‌کند، هدف فرهنگ اقلیت نیز در چنین وضعیتی، تلاش برای ابقای موجودیت خود است.

۳- بازنمایی سوژه در این دو روایت

شخصیت به‌عنوان عنصری مهم در پیکرهٔ روایت، با تأثیرپذیری مستقیم از عوامل روایت‌ساز با حالت و جهتی معنادار پدیدار می‌شود. در تحلیل گفتمان روایت، شخصیت محوری داستان به‌عنوان سوژهٔ کنشگر و شناسا محل رمزگشایی معنایی قرار می‌گیرد. در چنین تحلیلی، کنش‌ها و واکنش‌های سوژه با توجّه به موقعیتی که در آن رخ داده است، تعیین معنایی می‌شود و بدون لحاظ این موقعیت که شامل تمام عوامل دخیل در بروز رفتارها و وقوع رویدادها می‌شود، عملاً سوژه‌ای قابل تصوّر نیست. موقعیت نیز خودبه‌خود ایجاد نمی‌شود، بلکه گفتمان‌ها هستند که موقعیت ایجاد می‌کنند؛ به عبارتی «گفتمان‌ها همواره موقعیت‌هایی را برای افراد تعیین می‌کند تا آن‌ها را به‌منزلهٔ سوژه اشغال کنند» (یورگنسن و فیلیپس، ۱۳۹۳، ص. ۷۹). بر همین اساس باید توجّه کرد که سوژه نظام فکری یا موضع گفتمانی خاصی را نمایندگی می‌کند. در تحلیل گفتمان روایت آنچه دربارهٔ سوژه باید بدان پرداخت، این جنبه‌ها را شامل می‌شود:

سوژه چه ذهنیت و اندیشه‌ای دارد و نقش عوامل تأثیرگذار در برساخت ذهن و اندیشهٔ وی چگونه است؟

از چه موضعی به مسأله می‌نگرد و ادراک وی از آن به چه صورتی است؟

دلالت‌یابی کنش‌ها و واکنش‌های وی بر مبنای گفتمان و برساخت روایت موجود چه مناسبات پنهانی را نمایان می‌کند؟

ژرار ژنت در تبیین کانونی‌سازی دو موضوع را از هم متمایز می‌داند: ۱- زاویهٔ دید چه کسی چشم‌انداز روایت را جهت می‌دهد؟ ۲- چه کسی روایت می‌کند؟ (۱۹۸۰، ص. ۱۶۸). این قضیه نشان می‌دهد که گاهی داستان از زاویهٔ دید و تفکّر شخصیتی جهت‌دهی و روایت می‌شود که راوی نیست؛ به‌عبارتی‌دیگر زاویهٔ دید که جهت‌بخش روایت است، گاهی همسو با گفتمان راوی است و گاهی نیز همسو نیست؛ بنابراین می‌توان گفت که جهت‌دهی روایت از زاویهٔ دید سوژه نشأت می‌گیرد و گفتمان حاکم بر روایت نیز پدیدار همان نظام اندیشگانی، ارزشی و عاطفی است که در سوژه نمود پیدا کرده است.

در دو روایت موردبررسی باید مشخّص شود که شخصیت اصلی چه کسی است و در هرکدام از آن‌ها چگونه معرفی شده است. در روایت تاریخ عالم‌آرای عباسی گرچه مدام از اشخاصی همچون پادشاه، والی، فرماندهٔ جنگ و ... نام برده می‌شود، امّا شخصیتی که در مرکز توجّه قرار دارد و محور رویدادها محسوب می‌شود، امیرخان است. سازمان‌دهی روایت رمان دمدم نیز با محوریت امیرخان صورت گرفته است. گرچه شخصیت اصلی و محوری در این دو روایت، امیرخان است، تفاوت در این است که در یکی قهرمان ملّی است و در دیگری، شرور و طغیانگر. انتخاب او در هر دو روایت به‌عنوان شخصیت محوری و قرارگرفتنش در کانون روایت‌ها، به جهت‌گیری گفتمان موردنظر در آن‌ها مربوط می‌شود: جهت روایت دمدم مبنای قهرمان‌سازی دارد و در روایت تاریخ عالم‌آرا نیز با هدف شرورنمایی و یاغیگیری وی، کانونی‌سازی انجام شده است؛ در واقع امیرخان در دو گفتمان متعارض ظاهر شده است و به همین سبب دو شخصیت مختلف دارد. نقش و ارزش کارهای او در این دو روایت کاملاً متفاوت از یکدیگر بازنمایی شده است و کنش‌های او در طرح داستان و برساخت هرکدام از این روایت‌ها دلالتگر معنای خاصی هستند؛ ازاین‌رو شخصیت امیرخان باید در چارچوب کلّی هرکدام از این دو روایت تحلیل و معناکاوی شود.

به‌کاربردن واژه‌های معنادار و ارزشی، به‌ویژه صفت‌ها و عنوان‌ها، برای شخصیت‌ها، رویدادها، وصف‌ها و ... با اهداف و انگیزه‌های معیّنی صورت می‌گیرد و دارای بُعد ارزشی و معنایی هستند. چنین واژه‌هایی به‌عنوان نشانه‌هایی از موضع‌گیری گفتمانی-ایدئولوژیکی تلقّی می‌شوند که در بازنمایی سوژه نقش مهمی را ایفا می‌کند و از طریق آن‌ها در متن می‌توان گفتمان موردنظر را ترسیم کرد: «شرح احوال امیرخان <u>چولاق</u> <u>عبرت‌بخش</u> عالمیان است» (ترکمان، ۱۳۹۰، ص. ۹۷۸). نکتهٔ بسیار مهم این است که چون این عنوان‌ها از سوی شخص دیگری (= راوی) به امیرخان

نسبت داده شده است، بر پدیدار شخصیت نامبرده در ذهن راوی دلالت می‌کند که چگونه وی را با هویّت خاصی تعریف کرده است. تمام عواملی که در چگونگی پدیداری سوژه در ذهن راوی نقش داشته‌اند، مؤلفه‌های نظام گفتمان موجود در این روایت هستند. به سبب اینکه راوی کنش‌های سوژه را متناسب با چارچوب گفتمان خود رمزگذاری کرده است، شناختی که از هویّت سوژه به دست می‌دهد، برای خواننده چندان واقعیت‌نمایانه جلوه نمی‌کند؛ در واقع خواننده به این امر واقف است که مستقیم با سوژه روبه‌رو نیست، بلکه با واسطهٔ راوی و از طریق چشم‌انداز وی از سوژه شناخت حاصل می‌کند؛ به همین سبب در فرایند باورمندی و پذیرش با احتیاط عمل می‌کند. امیرخان گرچه در هر دو روایت سوژهٔ کنشگر محسوب می‌شود، امّا با توجّه به موضع گفتمانی سوژهٔ روایتگر نسبت به وی، در دو سطح کاملاً مختلف ظاهر شده است. شخصیت وی در روایت تاریخ عالم‌آرا تا سطح اُبژگی کاهش داشته است و سوژهٔ روایتگر به‌عنوان یک اُبژه به وی نگاه می‌کند. روابط قدرت است که باعث شده امیرخان به این حالت در ذهن راوی پدیدار شود. طرف حاکمیت خود را تعیین‌کننده می‌داند؛ بدین‌صورت که حکومت به‌عنوان سوژهٔ شناسا شایستهٔ این است که برای امیرخان همه‌چیز را انتخاب کند و وی نیز هیچ اختیار و حقّی از خود در تصمیم‌گیری ندارد و باید چنان رفتار کند که حکومت می‌خواهد و تعیین می‌کند؛ بنابراین امیرخان شخصیتی فاقد قدرت تمییز و ادراک لازم در تشخیص درست از نادرست معرفی شده و ادراک وی از قضایا، ادراکی مبتنی بر اشتباه و کج‌فهمی بازنمایی شده است. همین فراخوانی سوژه (= امیرخان)، یعنی دچار سوءادراکی، از وی سلب قدرت و هویّت می‌کند. راوی در تاریخ عالم‌آرا از منظر هویتی که برای جامعهٔ خود تعریف کرده است، امیرخان را به دلیل اینکه منطبق با انگاره‌های گفتمان دولت مرکزی نیست، فاقد هویّت تعیین‌شده می‌داند. وقتی امیرخان در روایت تاریخ عالم‌آرا با عنوان شورشی فراخوانده می‌شود، بر این قضیه دلالت دارد که برای او هویتی متفاوت قائل شده‌اند. همین امر نوعی جداسازی و مرزبندی ایجاد می‌کند. روایت تاریخ عالم‌آرا با توجّه به تعریف خاصی که از مسائل و موضوعات مرتبط با کنش‌های امیرخان دارد، چهرهٔ منفی و یاغی‌گونه‌ای از وی ترسیم کرده است: «در اندک روزی بُخار نخوت و غرور به کاخ دماغش راه یافته» (همان، ص. ۹۷۹). از چنین مسأله‌ای قابل استنباط است که ارزش‌گذاری برای کنش‌های کنشگر در روایت امری اجتناب‌ناپذیر است، بدین معنا که یکی از جنبه‌های مهمی که در فرایند شکل‌گیری نظام گفتمانی نمودار می‌شود، عمل ارزشگذاری است؛ به‌عبارتی‌دیگر کنش و واکنش‌های سوژه به‌طور طبیعی در فضای گفتمانی پذیرنده و القاگر وجه ارزشی خواهند بود.

شگردی که در تاریخ عالم‌آرا در بازنمایی سوژه به کار گرفته شده، بهره‌گیری از توصیف طرف مقابل وی است؛

بدین‌صورت که عنایت‌ها و خدماتی که پادشاه صفوی در حق امیرخان انجام داده، ذکر شده است. همین طرح خوبی‌های شاه صفوی نسبت به امیرخان با اهداف و انگیزه‌های تخریب شخصیتی امیرخان و بیان حق‌نشناسی وی انجام شده است: «حضرت اعلی او را منظور نظر گردانیده، امارت قبیلهٔ برادوست و الکاء ترکور و مرکور را به او عنایت فرمودند و او را به لقب خانی سرافراز ساخته» (همان، ص. ۹۷۸). افزون بر این، شخصی که قلعه‌سازی امیرخان را به صلاح دولت صفوی نمی‌داند و آن را به شاه گوشزد می‌کند، مثبت معرفی شده است. هدفی که در ورای مثبت‌خوانی راوی از کارگزار حکومت صفوی قابل دلالت‌یابی است، انجام تمهیدات لازم برای تحقّق خواستهٔ موردنظر است؛ به عبارتی، چنین توصیفی از کارگزار حکومتی به‌منظور عمل منفی‌نمایی امیرخان انجام شده است: «پیربوداق‌خان مرد با رأی و هوش کارآزموده بود» (همان، ص. ۹۷۹). وقتی راوی به مثبت‌نمایی و صداقت‌نمایی از شخصیت‌های مقابل سوژه می‌پردازد، با همین شگرد عملاً تخریب شخصیت وی را انجام داده است. استفاده از چنین شگردی که غیرمستقیم است، در بازنمایی سوژه به‌منظور اعتمادسازی در مخاطب صورت می‌گیرد.

برعکس روایت تاریخ عالم‌آرا که در آن، امیرخان در سطح اُبژگی ظاهر شده است، در روایت رمان دمدم در نقش سوژهٔ شناساگر عمل می‌کند که نسبت به هویت واقعی خود به شناخت و آگاهی کامل رسیده است. رمزگشایی معنایی از کنش‌های امیرخان در روایت رمان دمدم نشان می‌دهد برای حفظ و بازیابی هویت خود اقدام به ساخت قلعه کرده است تا در مقابل هژمونی حکومت مرکزی از استحالهٔ هویتی ملّت خود جلوگیری کند. حاکمیت خواهان هویت واحد برای کُل جامعه است و می‌خواهد تمام اقشار را در آن تجمیع کند. امیرخان در چنین فضایی نشانه‌ای از وجود هویت ملّت خود را نمی‌بیند و به این درک می‌رسد که به‌تدریج در حال استحاله‌شدن است؛ در واقع سوژه از وضعیت موجود و سیاست‌های حاکمیت در قبال او، حذف تدریجی فرهنگ و هویّت خود را مشاهده می‌کند و به این آگاهی رسیده است که نمی‌تواند هویّت واقعی خود را داشته باشد. در چنین موقعیتی یا باید متناسب با خواست و انتظار صاحب قدرت عمل کند و به وضعیت موجود تن دهد، یا خلاف خواستهٔ طرف حاکم و مطابق اقتضای حفظ هویّت خود عمل کند و به دنبال یافتن راهکاری برای خروج از شرایط حاکم باشد. با توجّه به موضع طرف مقابل که حمله و اشغالگری است، برای حفظ هویّت و فرهنگ خود راه چاره را تنها ایستادگی در برابر دشمن و مبارزه می‌بیند:

> هدف آن‌ها این است که ما را از ریشه نابود کنند و چیزی از ما باقی نگذارند، امّا تا آخرین نفر باید مبارزه کنیم؛ به‌راستی مُردنمان از این وضعیت بهتر است (شمؤ، ۱۹۷۵، ص. ۲۷۲).

با مشاهدهٔ چگونگی رفتار و واکنش سوژه در چنین موقعیتی که در آن قرار گرفته است، شخصیت او قابل بازنمایی

است. سوژه خود را با شرایط ایجادشده از سوی حاکمیت، منطبق نمی‌کند و خود را متناسب با آن درنمی‌آورد و با ایستادگی در مقابل هژمونی قدرت حاکمیت، برای برهم‌زدن مناسبات قدرت و رابطه‌های ساختگی تلاش می‌کند؛ بنابراین شخصیتی قهرمان‌گونه و مستقل دارد که با اراده و تصمیم خود اهدافش را تعیین و ارزشگذاری می‌کند. حاکمیت می‌خواهد سوژه (= امیرخان) را زیر سلطهٔ خویش داشته باشد و او نیز به دنبال رهایی از این سلطگی و ابراز هویّت خود است. وی با کنش‌هایش دارد از هویتی ساختگی فرار می‌کند که حکومت در پی تحمیل بر وی است. نمی‌تواند چنین وضعیتی را تحمّل کند و خود را با آن تطبیق دهد. سوژه در این روایت، قدرت، یعنی داشتن استقلال را برای حفظ هویّت جمعی خود ضروری می‌بیند؛ به همین سبب سوژهٔ کنشگر در روایت رمان دمدم در نقش قهرمانی مبارز ظاهر می‌شود که از سرزمین و ملّت خویش در برابر استحالهٔ هویّتی دفاع می‌کند (سمرباز، ١٤٠١، ص. ١٨٠):

> او امروز لشکر عظیم و بی‌اندازهٔ دشمن را دیده بود و داشت فکر می‌کرد که: چگونه ملّت خود را از این ظلم و زورگویی که مانند بلای تودرتو آنان را دربرگرفته است، نجات دهد (شمؤ، ۱۹۷۵، ص. ۳۰۸).

کنش‌های امیرخان از دیدگاه گفتمان حاکم بر روایت تاریخ عالم‌آرا، به‌عنوان قانون‌شکنی و برهم‌زدن نظم موجود تلقّی می‌شود، امّا از منظر گفتمان موجود در روایت رمان دمدم کنش‌های وی بر چنین معنایی دلالت می‌کند که برای احقاق حق و رهایی از سلطگی بوده است. بر مبنای این گفتمان، آن نظم و قانونی که طرف حاکمیت بدان استناد می‌کند، تنها ابزارهایی است برای تأمین مصالح و منافع خود و برای طرف دیگر، عین بی‌نظمی و ظلم و استبداد است. مقاومتی که امیرخان در برابر چنین وضعیتی دارد، همان وجهی از مقاومت است که برای «حفظ هویت و خود–همانی در برابر غیریت است» (شعیری، ۱۳۹۴، ص. ۱۱۹).

۴- تفسیر و دلالت‌یابی رویدادها

بین روایت، تفسیر، جهان‌بینی و موضوع، پیوند معنایی–کارکردی ظریفی وجود دارد که این پیوند را می‌توان چنین بازگو کرد. جهان‌بینی در برخورد با مسائل و رویدادها، خوانش خاصی را از آن‌ها به دست می‌دهد و این خوانش که حاصل یک فرایند کُدگذاری و معناکاوی نظام‌مند است، در قالب روایت نمودار می‌شود؛ بنابراین در روایت ذاتاً حالتی از تفسیر وجود دارد؛ یعنی روایت در نوع خود دریافت و تفسیر راوی از موضوع موردنظر را نشان می‌دهد. جهتمندی این تفسیر نیز وابسته به موقعیت و شرایطی است که فرد در آن قرار دارد. در خود تفسیر و دلالت‌یابی نیز غالباً عمل برقراری ارتباط بین موضوعات نهفته است؛ در واقع با توجّه به اینکه تولید معنا و ارزش، ناشی از ارتباطی است که بین پدیده‌ها و رویدادها صورت می‌گیرد، در تفسیر نیز معنا و ارزشی که برای کنشی تعیین می‌شود، نتیجهٔ برقراری ارتباطی است

که بین آن کنش با مسائل دیگری صورت گرفته است. چنین عملی همان فرضیه‌آفرینی است که تاریخ‌نگار یا داستان‌نویس دربارهٔ چگونگی رخ‌دادن یک رویداد انجام می‌دهد (مارتین، ۱۳۸۹، ص. ۴۹). بین شخصیت، رویدادها و انگیزهٔ دخیل در رویدادها ارتباط وجود دارد؛ زیرا شخصیت در روایت به انگیزه‌های پیچیده، معنایی منسجم و منطقی می‌بخشد (کری، ۱۳۹۱، ص. ۲۰۳). تعیین انگیزه برای وقوع رویدادها نیز به‌گونه‌ای تفسیر تلقّی می‌شود و ارتباط ظریف و معناداری با وجه ایدئولوژیکی کانونی‌سازی دارد. به سبب اینکه روایت یک نظام منسجم است که در پیکرهٔ آن، هر پدیده‌ای به‌گونه‌ای پذیرندهٔ معنایی است، «همهٔ اُبژه‌ها و کنش‌ها معنادار هستند و معنایشان به‌وسیلهٔ نظام خاص تفاوت‌های معنادار اعطا می‌شود» (هوارث، ۱۳۹۸، ص. ۱۶۲). در تحلیل گفتمانی روایت نیز تعیین نقش معنایی پدیده‌های موجود در آن، هم به دریافت ارتباط شبکه‌ای معنادهی و معناپذیری در پیکرهٔ روایت کمک می‌کند و هم خاستگاه تفاوت دو روایت از یک حادثه را نمایش می‌دهد.

در روایت‌های موردبررسی، کنش‌های هرکدام از دو طرف برای طرف مقابل معنادار است و به‌گونه‌ای خاصّ آن‌ها را تفسیر و دلالت‌یابی می‌کنند، برای نمونه رویدادِ «ساخت قلعه دمدم» از منظر امیرخان معنای خاصی داشته که کاملاً متفاوت است با تفسیری که طرف حاکمیت از آن دارد. این رویداد و رویدادهای متناوب آن، اُبژه‌هایی هستند که محل دریافت سوژه قرار گرفته‌اند و با دلالت‌یابی آن‌ها در بافت هرکدام از این دو روایت، می‌توان به پدیدار متفاوت آن‌ها در سوژه پی برد. تفسیر و دلالت‌یابی رویداد ساختِ قلعه در فضای گفتمانی هرکدام از روایت‌ها معنای خاصی در پی خواهد داشت. در روایت تاریخ عالم‌آرا نشانهٔ توطئه و طرح‌های شوم امیرخان تلقّی شده است. از زبان بوداق‌خان (امیرالامراء تبریز) بیان شده که امیرخان برای در امان ماندن از حملهٔ دشمنان، امکان‌های دیگری غیر از احداث قلعه داشته است، امّا وی باز بر انجام آن اصرار کرده است؛ به همین سبب از دیدگاه روایت تاریخ عالم‌آرا کار امیرخان توجیه‌ناپذیر و غیرضروری بوده و برای اهداف دیگری به‌صورت پنهانی بدان مبادرت کرده است؛ در واقع این روایت خوانشی که از کار امیرخان دارد، چنین است که وی سیاست پنهان‌کاری و ظاهرسازی را در پیش گرفته بود. البته در متن تاریخ عالم‌آرا اشاره شده که امیرخان به دولت صفوی اطلاع داده است که می‌خواهد قلعهٔ دمدم را بازسازی کند و برای توجیه خواستهٔ خود نیز دلایل قابل قبولی ارائه کرده است:

> «به ارکان دولت قاهره عرض کرد که قلعهٔ قدیم ارومی انهدام و اندراس یافته، قابل تعمیر نیست و اعتماد را نمی‌شاید و بنده را حصاری که صیانت مال و حفظ اهل و عیال از سر مخالفان توان نمود، لازم است» (ترکمان، ۱۳۹۰، ص. ۹۷۹).

باوجوداین، در روایت تاریخ عالم‌آرا گفتارهای سازش‌گونه و رفتارهای مسالمت‌آمیز امیرخان را صرفاً ظاهرسازی تلقّی شده است تا از این طریق به اهداف خود برسد. کارگزاران حکومت نیز این رویکرد وی را به‌عنوان ترفند و نقشه تفسیر می‌کنند و بر آن اصطلاح نفاق و دورویی می‌گذارند که نوعی معنادهی و ارزش‌گذاری به شمار می‌رود:

> پیر بوداق‌خان، امیر الامراء تبریز، که مرد با رأی و هوش کارآزموده بود. از اطوار نفاق‌آلوده امیرخان آثار عصیان مشاهده می‌نمود. معروض درگاه عالم‌پناه گردانید که امیرخان پای از جادهٔ اخلاص بیرون نهاده، هوای اخلاص و عصیان در سر دارد (همان، ص. ۹۷۹).

هدف از بیان چنین اشاره‌هایی در روایت تاریخ عالم‌آرا این است که برای اقناع مخاطب، حمله به قلعه را موجّه و از سر ناچاری نمایش دهد؛ گویی در ابتدا تمام راه‌های ممکن برای پرهیز از جنگ امتحان شده است و درنهایت چاره‌ای جز آن نمانده است. در این روایت بین ساخت قلعه توسط امیرخان و حمله بدان از سوی سپاه صفوی، نسبت کنش و واکنش وجود دارد؛ ازاین‌رو این روایت مُدام رویداد حمله به قلعه را توجیه می‌کند و این توجیه را به اهداف پنهانی و انگیزه‌های شخصیت اصلی، یعنی امیرخان، در ساخت قلعه ربط می‌دهد. تمام این شگردها که در روایت عالم‌آرا برای توجیه حمله به قلعه به کار گرفته شده است، به این قضیه برمی‌گردد که طرف حمله کار مشکل‌تری برای توجیه عمل خویش دارد تا طرف دفاع؛ زیرا خود دفاع مهم‌ترین دلیل برای توجیه می‌تواند به شمار آید و قدرت ارزشی آن از نظر تأثیرگذاری و اقناع بیشتر است. در روایت رمان دمدم هدف حکومت صفوی از حمله، اشغالگری سرزمین کُردها و نابودی هویّت جمعی آنان معناگذاری شده است؛ به همین سبب در این چارچوب معنایی، پارادایم دفاع قدرت ارزش‌آفرینی دارد: تاآخرین‌نفس سرزمین خود را از دشمن زورگو حفظ کنیم و اجازه ندهیم آن را اشغال کند (شمۆ، ۱۹۷۵، ص. ۲۷۳). به‌طورکلّی در رابطه با رویداد جنگ و مسائل پیرامون آن، عمل توجیه‌سازی مهم‌ترین راهبردی است که با هدف اقناع‌سازی صورت می‌گیرد.

برعکس روایت تاریخ عالم‌آرا که مسألهٔ توجیه برای طرف حاکمیت، رویداد حمله به قلعه بود، در روایت رمان دمدم آنچه برجستگی خاصی دارد، توجیه رویداد ساخت قلعه است. منشأ این تفاوت به این قضیه برمی‌گردد که هرکدام از دو طرف کنش‌های خود را واکنشی به کنش‌های معنادار طرف مقابل تفسیر می‌کند. جهت تفسیر آن‌ها نیز مبتنی بر مقصر جلوه‌دادنِ طرف مقابل است و استدلال هرکدام معطوف به بیان ناچاری خود در انجام عمل موردنظر و مجرم‌انگاری دیگری است؛ به عبارتی الگوی ارزشی در گفتمان هر دو روایت مبتنی بر منفی‌نمایی یا سیاه‌نمایی طرف مقابل است، یعنی قائل‌شدن حق برای خود در انجام کار موردنظر و طرف مقابل را مقصر دانستن. بر این مبنا

روایت تاریخ عالم‌آرا در پی آن است که اشتباه عمل امیرخان را در ساخت قلعه اثبات کند و حملهٔ سپاه صفوی را ضروری، درست و به‌حقّ جلوه دهد. در روایت رمان دمدم نیز ساخت قلعه و کنش‌های امیرخان چنین توجیه شده که سیاست‌های ظالمانه و تبعیض‌آمیز حکومت صفوی باعث شده است که وی چنین موضعی را در پیش بگیرد و بدان کارها مبادرت کند؛ به عبارتی کارهای امیرخان واکنشی است به کنش‌های حکومت. بدون شک آنچه به‌عنوان عامل مهم در ایجاد احساس تحقیر، بیگانگی و سلب هویّت در سوژه تلقّی می‌شود، وضعیت حاکم بر جامعه است؛ زیرا این‌گونه احساس‌ها خودبه‌خود زاده نمی‌شود، بلکه نتیجهٔ شرایط موجود است. امیرخان نیز برای نجات از چنین احساس‌هایی که حاکمیت بر اقلیت متفاوت تحمیل کرده است، مبادرت به ساخت قلعه می‌کند؛ بنابراین فرایند تفسیر و دلالت‌یابی ساخت قلعه در روایت رمان دمدم به این نتیجه می‌انجامد که نشانهٔ استقلال، ابراز وجود و بازیابی هویّتی است.

از خود تاریخ عالم‌آرا چنین برمی‌آید که امیرخان تلاش کرده بود که مانع وقوع جنگ شود، امّا حکومت صفوی تلاش او را حمل بر نیرنگ و سیاست مکّارانه دانسته و توجّهی به درخواست او نکرده است؛ به همین سبب چاره‌ای جز دفاع از خود و مقاومت در برابر حملهٔ سپاه صفوی برای او نمانده بود:

> «امیرخان مکرّر کسان فرستاد، اظهار انقیاد و سخنان ملایم کرده، خواست به لطایف‌الحیل و دفع‌الوقت شرّ این جماعت را از خود دور کند؛ چون مکرراً مکر و خدیعت او ظهور یافته بود، سخنان روی‌اندود او به موقع قبول راه نیافت. لاجرم او نیز در مدافعه و قلعه‌داری کوشیدن گرفت» (ترکمان، ۱۳۹۰، ص. ۹۸۵).
>
> دوباره غم و خیال خان را دربرگرفت. نگاه می‌کرد که چه‌قدر حالشان خراب است، امّا غیر از جنگ و دفاع از خود هیچ چارهٔ دیگری را نمی‌یافت (شەمۆ، ۱۹۷۵، ص. ۳۰۹).

تناوب کنش‌ها و واکنش‌های دو طرف در نقطه‌ای پایان می‌یابد و آن نقطه، تصرّف و تخریب قلعه و کشته‌شدن امیرخان است که در روایت تاریخ عالم‌آرا معنای خاصی ندارد، امّا در روایت رمان دمدم بر مرگی هدفدار و ارزشمند دلالت دارد که برای آرمان‌های ملّی‌گرایانه بوده است.

۵- نتیجه‌گیری

نتایج به‌دست‌آمده از تحلیل گفتمانی دو روایت مختلف از رویداد تاریخی جنگ قلعهٔ دمدم دالّ بر این است که منشأ اختلاف روایت‌ها، مربوط به بافت گفتمانی است که از آن پدید آمده‌اند. این بافت گفتمانی باعث شده است که اجزا

و سازه‌های هرکدام از این دو روایت جهت معنایی و ارزشی متفاوتی با دیگری داشته باشد؛ به همین سبب امیرخان به‌عنوان سوژهٔ کنشگر، در روایت تاریخ عالم‌آرا به‌صورت فردی یاغی و شورشگر تصویر و ترسیم شده است که قصد طغیان بر ضد حکومت را دارد؛ امّا همین سوژه در روایت رمان دمدم نقش قهرمان ملّی را دارد و شخصیتی کاریزماتیک از وی بازنمایی شده است. تحلیل شخصیت امیرخان به‌عنوان سوژهٔ کنشگر در هر دو روایت نشان داد که مثبت و منفی‌های یک روایت در روایت‌های دیگری جابه‌جا می‌شوند و قهرمان یک روایت در روایت دیگری به شکل شورشی نمایان می‌شود؛ به عبارتی با روایت می‌توان از شخصی هم قهرمان ساخت و هم یک شورشی یاغی. هرکدام از این دو روایت، رویدادهای مهم و کنش‌های سوژه را متفاوت از دیگری توجیه کرده و استدلال‌های مطرحی برای عمل توجیه نیز همسو با گفتمان حاکم بر روایت‌ها است. تفسیر و دلالت‌یابی وقوع جنگ بر اساس روایت تاریخ عالم‌آرا نشان می‌دهد که حمله به قلعه مبنای ارزشی دارد و برای حفظ قدرت حکومت ضروری بوده است. همین رویداد در روایت رمان دمدم، دفاع از سرزمین و ملّت خود در برابر دشمن اشغالگر تلقّی می‌شود و وظیفه و مسئولیتی را در قبال آن برای افراد تعیین می‌کند. سوژه در این روایت برای دفاع از هویّت جمعی ملّت خود به ساخت قلعه مبادرت می‌کند و برای آن ناچار به مبارزه نیز می‌شود. وقتی استقلال برای سوژه تبدیل به هویّت شود، می‌توان دریافت که چنین حالتی نتیجهٔ سیاست‌ها و نحوهٔ مناسبات در حاکمیت بوده است و بی‌تأثیر از آن‌ها نیست. به‌طورکلّی عوامل روایت‌ساز در این دو روایت که به‌عنوان ژرف‌ساخت در تعیین جهت‌های معنایی ایفای نقش می‌کنند، ماهیّتی کاملاً متفاوت دارند. محور عواملی که در برساخت روایت تاریخ عالم‌آرا نقش داشته‌اند، بر تمرکزگرایی و تمامیت‌خواهی در سیاست مبتنی است؛ درحالی‌که در روایت رمان دمدم تمرکززدایی و توزیع قدرت محوریّت دارد.

یادداشت‌ها

۱: موضوع مهم دربارهٔ نسبت روایت و ایدئولوژی این است که روایت به همان اندازه که می‌تواند تحت تأثیر ایدئولوژی خاصی قرار بگیرد، می‌تواند در مقام انتقاد نیز در برابر آن، نگرش دیگری را بازگو کند. البته خود آن انتقاد نیز برآمده از یک نظام فکری است. مشخص است که نمی‌توان روایت را همواره مدافع ایدئولوژی خاصی قلمداد کرد و این امر در مواقعی رخ می‌دهد که نویسنده متعهد به باور و جهان‌بینی مشخصی باشد و روایت را در خدمت آن به کار گیرد. برخی از نویسندگان آگاهانه در پی آنند که روایتشان در دام ایدئولوژی صرف نیفتد و در بازگویی جریان داستان، طوری عمل می‌کنند که هر شخصیتی از اندیشه و ذهنیت خاص خود نمایندگی کند.

ادامهٔ پی‌نوشت‌ها

۲: «اگر حوادث طرح داستان در دو داستان یکسان باشد، تغییر نوع راوی‌ها و هدف هریک از آن‌ها، در نحوهٔ گسترش و پر و بال دادن به داستان تأثیرگذار است» (راسلی، ۱۳۹۴، ص. ۱۱۳).

کتابنامه

آقاجری، س، ه.، و همکاران. (۱۳۹۰). «شورش قلعهٔ دمدم: چگونگی و علل آن در عصر شاه‌عباس اول». تاریخ اسلام و ایران. شمارهٔ ۹، صص. ۱-۱۸.

ترکمان، ا. (۱۳۹۰). تاریخ عالم‌آرای عباسی، ج۲. به کوشش فرید مرادی. تهران: نگاه.

تولان، م. (۱۳۸۶). روایت‌شناسی: درآمدی زبان‌شناختی-انتقادی. ترجمهٔ سیده فاطمه علوی و فاطمه نعمتی. تهران: سمت.

راسلی، آ. (۱۳۹۴). جادوی زاویهٔ دید. ترجمهٔ محسن سلیمانی. تهران: سورهٔ مهر.

ریکور، پ. (۱۳۹۷). زمان و حکایت: کتاب اول: پیرنگ و حکایت تاریخی. ترجمهٔ مهشید نونهالی. تهران: نشر نی.

زندیه، ح.، و قنبری، آ. (۱۳۹۵). «بررسی علل و پیامدهای سرکوب کُردهای برادوست و فتح قلعهٔ دمدم در دوران حکومت شاه‌عباس اول صفوی». پژوهشنامهٔ تاریخ‌های محلی ایران. ۴ (۲): صص. ۱۹-۲۸.

شعیری، ح. (۱۳۹۴). «مقاومت، ممارست و مماشات گفتمانی: قلمروهای گفتمان و کارکردهای نشانه-معناشناختی آن». مجلهٔ جامعه‌شناسی ایران. ۱۶ (۱): صص. ۱۱۰-۱۲۸.

قربانی‌فر، ی. (۱۳۸۹). «مقایسهٔ چگونگی بازنمونی رویداد تاریخی دمدم در دو روایت بیت دمدم و عالم‌آرای عباسی». تاریخ نو. ۱ (۱): صص. ۸۱-۹۸.

کری، گ. (۱۳۹۱). روایت‌ها و راوی‌ها. ترجمهٔ محمد شهبا. تهران: انتشارات مینوی خرد.

مارتین، و. (۱۳۸۹). نظریه‌های روایت. ترجمهٔ محمد شهبا. چاپ چهارم. تهران: هرمس.

میلز، س. (۱۴۰۱). گفتمان. ترجمهٔ مؤسسهٔ خطّ ممتد اندیشه (زیر نظر نرگس حسنلی). چاپ پنجم. تهران: نشر نشانه.

ون دایک، ت. (۱۳۹۴). ایدئولوژی و گفتمان. ترجمهٔ محسن نوبخت. تهران: انتشارات سیاهرود.

هوارث، د. (۱۳۹۸). گفتمان. ترجمهٔ روح‌الله قاسمی. تهران: اندیشهٔ احسان.

یارمحمدی، ل. (۱۳۹۱). درآمدی به گفتمان‌شناسی. تهران: هرمس.

یورگنسن، م و فیلیپس، ل. (۱۳۹۳). نظریه و روش در تحلیل گفتمان. ترجمهٔ هادی جلیلی. چاپ چهارم، تهران: نشر نی.

حەسەن، سەرباز. (١٤٠١). «گێڕانەوەی کارەساتی قەڵای دمدم لە نێوان کتێبی مێژووی عالەم ئارای عەباسی ئەسکەندەربەگی تورکمان و ڕۆمانی دمدم ی عەرەب شەمۆ». پژوهشنامه ادبیات کُردی. ۸ (۱۳). صص. ۱۷۵-۱۸۵.

شەمۆ، عەرەب. (١٩٧٥). دمدم. وەرگێڕ: شوکور مستەفا. بەغدا: کۆڕی زانیاریی کورد.

عومەر، سەروەر عەبدولڕەحمان. (٢٠٠٨). کارەساتی قەڵای دمدم لە بەر ڕۆشنایی سەرچاوە مێژوویی و دەقە فۆلکلۆرییەکاندا. سلێمانی: ئینستیتیۆتی کەلەپووری کوردی.

Genette, G. (1980). *Narrative Discourse*. Ithaca, N.Y. and London: Cornell University press.